

Εμμανουήλ Κριαράς

*Γράμματα του Γ. Ψυχάρη στον Νικόλαο Πολίτη,
δημοσιευμένα και αδημοσίευτα.
Το περιεχόμενο, ο χαρακτήρας και η σημασία τους*

*Ξεπλανεμένοι απ' τα καμπήσια πλάτια
σε σμίξαμε. – Η αντρίκια σου μορφή,
τα δυο βαθιά, μεγάλα μαύρα μάτια,
γεμάτα κάποια δύναμη κρυφή,
μας έσυραν στ' άγνωστα μονοπάτια
που ανέβαινες, θωρώντας στην κορφή
με πόθο των Νεράϊδων τα παλάτια.
Σε σμίξαμε σα νιότεροι αδερφοί.*

*Μάγος, προφήτης, οδηγός μας· όμως
απ' τη ζωή μακρύτερος ο δρόμος
κι άξαφνα στάθηκαν μισοδρομής.
Τιμή και δόξα πως ο πρώτος ήσουν!
Ακολουθώντας άλλοι θα πατήσουν
όπου δε φτάσαμε μαζί σου εμείς.*

(Γ. Δροσίνης, στη θανά του αδερφικού του φίλου
και συνεργάτη Νικολάου Πολίτη)

*Ε*να μέρος από τα γράμματα του Γ. Ψυχάρη προς τον Νικόλαο Γ. Πολίτη, που ο χαρακτήρας και το περιεχόμενό τους θα με απασχολήσει, μου παραδόθηκαν αυτούσια πριν από πολλές δεκαετίες από τον αείμνηστο συνάδελφό μου Λίνο Πολίτη, μέσα σε μια περίοδο που δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τη Νεοελληνική Φιλολογία. Τα μελέτησα τότε ως ένα βαθμό, όμως δε μου δόθηκε η ευκαιρία να τα δώσω στη δημοσιότητα. Τα αντίγραφα τους περιπλανήθηκαν στο όχι επαρκώς ταξινομημένο αρχείο μου και μόνο σε μια πρόσφατη προσπάθεια οριστικότερης ταξινόμησής τους ήρθαν στην επιφάνεια. Ολοκλήρωσα τη μελέτη τους και τα έδωσα στη δημοσιότητα. Τυ-

πώθηκαν από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για σαράντα τρία γράμματα των ετών 1884-1915. Πρόσφατα ε γνώρισα την ύπαρξη και άλλων γραμμάτων του Γ. Ψυχάρη προς τον Νικόλαο Πολίτη στο Μουσείο Μπενάκη, όπου είχαν κατατεθεί το 1977 από τον Λίνο Πολίτη μαζί με εκείνα που είχαν παραδοθεί σ' εμένα παλαιότερα. Τη δεύτερη αυτή ομάδα γραμμάτων ευγενικά μου την παραχώρησε για μελέτη και έκδοση ο αγαπητός μου φίλος Άγγελος Δεληβορριάς, διευθυντής του Μουσείου Μπενάκη.

Η σημερινή μου ανακοίνωση βασίζεται βέβαια στο σύνολο των γνωστών, σήμερα, σ' εμένα γραμμάτων του Γ. Ψυχάρη προς τον Νικόλαο Πολίτη, που είναι εβδομήντα πέντε. Σε γαλλική γλώσσα είναι γραμμένα τρία γράμματα με χρονολογίες 16 Μαρτίου 1883, 2 Ιουλίου 1892 και 1 Μαρτίου 1902. Ένα σε ιδιότυπη καθαρεύουσα χρονολογημένο 25 Μαρτίου/6 Απριλίου 1884. Πριν από το *Ταξίδι* (1888) έχουν σταλεί τέσσερα γράμματα με ημερομηνίες 16.3.1883, 25.3/6.4.1884, 18.8.1885 και 2.1.1887. Τα άλλα γράμματα κατανέμονται ως εξής: κατά τη δεκαετία του 1880-1890 έχουμε έξι γράμματα· την επόμενη (1890-1900) δύο· την πρώτη τώρα δεκαετία του περασμένου αιώνα γράφονται τα περισσότερα, ακριβώς εξήντα τρία, και τη δεύτερη δεκαετία, έως το 1915, δύο. Υπάρχουν όμως και τρία αχρονολόγητα. Από τα τρία αυτά αχρονολόγητα, ένα (επισκεπτήριο) μπορεί να χρονολογηθεί μετά την έναρξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου (1914), καθώς βεβαιώνεται από το πένθιμο πλαίσιο του επισκεπτηρίου (ο Γ. Ψυχάρης είχε χάσει ήδη με την έναρξη του πολέμου τον ένα του γιο, τον Michel). Ένα δεύτερο αχρονολόγητο είναι υστερόγραφο χαμένου γράμματος.

Το πρώτο γράμμα του το γράφει ο Γ. Ψυχάρης, όταν ακόμη δε γνωρίζεται από κοντά με τον Ν. Πολίτη. Το γράμμα μαρτυρεί τη γνωριμία τους, το σύνδεσμό τους και τη φιλία τους. Όλων σχεδόν των επιστολών του Γ. Ψυχάρη θέμα είναι να αναζητεί ο Ν. Πολίτης παλαιότερα και σύγχρονα βιβλία και περιοδικά που τα χρειάζεται ο Ψυχάρης για τις μελέτες του. Από τα γράμματα βεβαιώνεται ότι και ο Γ. Ψυχάρης βοηθεί τον Ν. Πολίτη σε ανάλογες ανάγκες του από το Παρίσι.

Σε γράμμα του (2.1.1887) συναντούμε την πληροφορία ότι με σύσταση του Υπουργείου Παιδείας απονέμεται από την ελληνική Πολιτεία στον Γ. Ψυχάρη ο «Αργυρούς Σταυρός των Ιπποτών του Σωτήρος». Ο Γ. Ψυχάρης είναι βέβαιος –και το δηλώνει στο γράμμα του– ότι η τιμή απονέμεται ύστερα από ενέργειες του Ν. Πολίτη.

Εκτενές γράμμα (18.8.1885) αναφέρεται στο μελέτημα του Ν. Πολίτη για

το «τραγούδι του νεκρού αδελφού». Για την προέλευση του μύθου διαφωνεί ο Γ. Ψυχάρης με τον Ν. Πολίτη και γενικεύει το θέμα ως προς την καθαρότητα του αίματος των Νεοελλήνων. Το θέμα θίγεται και σε γράμμα της 9 Σεπτεμβρίου 1901. Σημειώνω ότι το θέμα εκτενώς το είχε συζητήσει ο Γ. Ψυχάρης και σε μελέτημα του –«La ballade de Lénore en Grèce»– το 1884 και ο Ν. Πολίτης είχε αντιταχθεί στις απόψεις του για τη σερβική προέλευση του μύθου.

Ο Ν. Πολίτης το 1899 αρχίζει να δημοσιεύει το βιβλίο του: *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*, με πρώτο μέρος τις «Παροιμίες». Το 1900 εκδίδεται ο δεύτερος, το 1901 ο τρίτος και το 1902 ο τέταρτος τόμος. Ο Γ. Ψυχάρης έχει λάβει τον πρώτο τόμο των «Παροιμιών» και σκοπεύει να γράψει γι' αυτόν βιβλιοκρισία σε γαλλικό περιοδικό. Και πράγματι δημοσιεύει άρθρο στη *Revue de l'Histoire des Religions* με τίτλο «Études populaires», 1901, σελ. 310-15. Εκεί χαρακτηρίζει το έργο «κορυφαίο» (magistrale), μολονότι διαπιστώνει παραλείψεις, κυρίως στην ενημέρωση του Ν. Πολίτη ως προς την ξένη βιβλιογραφία.

Από γράμμα της 22.3.1900 μαθαίνουμε ότι βραβεύεται ο Ν. Πολίτης για το έργο του αυτό από την Association des Études Grecques. Άλλα γράμματα (5 και 20.11.1901) μας πληροφορούν για το τύπωμα του άρθρου. Αρκετά μεταγενέστερο γράμμα (11.5.1905) αναφέρεται στην παραλαβή και των δύο τελευταίων τόμων των «Παροιμιών» (τρίτου και τέταρτου), στο οποίο προστίθεται πως ο Α. Πάλλης ιδιαίτερα τους επαινεί.

Ο Γ. Ψυχάρης στο Παρίσι έχει κάποια επαφή με αντιπροσώπους μιας «École Russe des Sciences Sociales». *Μα φανταστήτε τώρα στην Αθήνα πως έρχονται Ρούσοι στο Παρίσι και με βρίσκουνε! Τι άλλο θα πουν παρά πως πανσλαβίζω και γω; Δεν πειράζει όμως, προσθέτει, και να το μάθω ο Ιωακείμ ο Γ', γιατί ο Παναγιώτατος τους Ρούσους τους βλέπει με καλό μάτι* [γράμμα της 20 του Σποριά 190(1)].

Ο Γ. Ψυχάρης συγκινείται από την πληροφορία που του έδωσε ο Ν. Πολίτης (17 Αλωνάρη 1906), ότι οι δύο του γιοι Γεώργιος και Φώτιος είναι οπαδοί του. Τους στέλνει τότε ο Γ. Ψυχάρης βιβλία του. Παρεμπιπτόντως σημειώνω (έχει ενδιαφέρον η προσθήκη) ότι σε γράμμα του Ν. Πολίτη προς τον Γ. Ψυχάρη (16/19 Ιανουαρίου 1907), που συμπτωματικά βρίσκεται στα χέρια μου, ο Ν. Πολίτης του γράφει: *Οι πρεσβύτεροι υιοί μου Γεώργιος και Φώτιος σας προσφέρουσι τα σεβάσματά των. Έχω το παράπονον ότι ελκύσατε αυτούς προς το μέρος σας εις το γλωσσικόν ζήτημα, αλλά μου απομένει πάλιν η παρηγοριά ότι οι άλλοι δύο νεώτεροι υιοί μου, ο Άλκης και ο Λίνος, δεν θα αποσπασθώσιν απ' εμού. Το κακόν είναι: ενώ οι πρεσβύτεροι είναι φοιτη-*

ταί, ούτοι δεν είναι ακόμη ουδέ του δημοτικού σχολείου μαθηταί. Έχει ενδιαφέρον και η πληροφορία ότι ο Γ. Ψυχάρης φροντίζει να βραβευτεί από την *Association* και το πρόσφατο τότε βιβλίο του Αθαν. Μπούτουρα: *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα ιστορικά και γλωσσικώς ερμηνευόμενα* (1912).

Τον απασχολούν, τον Γ. Ψυχάρη, και γενικότερα καμιά φορά γλωσσικά θέματα, αλλά και γραμματικά και συντακτικά ζητήματα. Καμιά φορά συζητούν και εντελώς ξεπερασμένα, για μας σήμερα, ορθογραφικά θέματα.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρεται και για το συζητούμενο, με αφορμή την *Ιστορία της Ρωμοσύνης* του Α. Εφταλιώτη, θέμα σχετικά με τους όρους «Έλλην ή Ρωμιός». Για τις συζητήσεις αυτές ο Γ. Ψυχάρης ζητεί σχετικές πληροφορίες, καθώς και σχετικά δημοσιεύματα. Δεν αδιαφορεί ο Γ. Ψυχάρης –κάθε άλλο– και για το εθνικό θέμα των χρόνων αυτών, το σχετικό με τη Μακεδονία. Κάνει μάλιστα λόγο και για συλλαλητήριο σχετικό, που οργανώνεται στο Παρίσι (4.2.1903).

Κάνει λόγο στον Ν. Πολίτη και για ορισμένες απασχολήσεις του· λχ. για τη «Θυσία του Αβραάμ». Του στέλνει μάλιστα και το σχετικό δημοσίευμα του, καθώς του στέλνει και το κείμενο του εναρκτήριου μαθήματος του στην *École des Langues Orientales* (1904).

Με γράμμα του στα 1892 είχε συστήσει στον Ν. Πολίτη τον μαθητή του Hubert Pernot, που ερχόταν τότε στην Αθήνα. Θα κλονιστούν, προσθέτω, οι σχέσεις δασκάλου και μαθητή, όταν το 1904 ο Η. Pernot θα εμφανιστεί συνοπομήφιος του Γ. Ψυχάρη στην *École des Langues*. Τότε θα επιτύχει ο Γ. Ψυχάρης.

Ενημερώνει ακόμη τον Ν. Πολίτη και όταν σκοπεύει να αρχίσει τη δημοσίευση των *Ρόδων και μίλων* (5.11.1902). Συνιστά παράλληλα στον Ν. Πολίτη να καταρτίσει τόμο με παραμύθια για τα παιδιά –γεγονός που δείχνει το ενδιαφέρον του Γ. Ψυχάρη για την εκπαίδευση, που είναι, όπως ξέρομε, παράλληλο με εκείνο του Ν. Πολίτη για τον εκπαιδευτικό χώρο (7.1.1903).

Στο γράμμα της 5ης Αλωνάρη 1904 ζητεί από τον Ν. Πολίτη (είναι χαρακτηριστικό) ανθολογία στην καθαρεύουσα και γραμματική της καθαρεύουσας. Τις χρειάζεται για τα μαθήματα του. Ενδιαφέρεται για τους συναγωνιστές του: τον Α. Πάλλη και τον Α. Εφταλιώτη. Θα γράψει για τη μετάφραση του Ευαγγελίου από τον Α. Πάλλη. Για τον Α. Εφταλιώτη ζητεί από τον Ν. Πολίτη να φροντίσει να τυπωθούν στη Βιβλιοθήκη Μαρασλή κείμενά του (7.1.1903). Ο Γ. Ψυχάρης έχει ήδη απευθυνθεί στον ίδιο τον Γρ. Μαρασλή, με τον οποίο συνδέεται οικογενειακώς.

Στο γράμμα της 4ης Φεβρουαρίου 1903 γίνεται πάλι υπαινιγμός για δημοσίευμα Εφταλιώτη.

Από γράμμα της 5ης Σποριά 1902 πληροφορούμαστε ότι έχει συλληφθεί από τους Τούρκους ο Μένος Φιλίντας (το ξέρομε και από άλλες πηγές). Από το ίδιο γράμμα μαθαίνουμε ότι ο Α' τόμος των *Ρόδων και μίλων* είναι έτοιμος, δεν έχει όμως ακόμη κυκλοφορήσει.

Συζητεί ο Γ. Ψυχάρης (γράμμα 6.4.1902) και θέματα που σχετίζονται με δραστηριότητες του Γιάννη Καμπύση, του Γρηγορίου Ξενόπουλου και του περιοδικού *Παναθήναια*. Ενδιαφέρον έχει και η πληροφορία ότι επιθυμεί (γράμμα 24.7.1904) να ενημερωθεί βιβλιογραφικώς για τα δημοσιεύματα του Γ. Μιστριώτη και του Α. Σκιά, των σφοδρών αντιπάλων του. Προσθέτω ακόμα μια σκέψη του Γ. Ψυχάρη. Θα χάριζε (γράμμα 25.5.1904) βιβλία του στο πανεπιστήμιο (εννοεί βέβαια: στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη), όμως δε θα ήθελε τα βιβλία του να βρίσκονται σε συντροφιά με τα βιβλία του Γ. Μιστριώτη και του Α. Σκιά!

Ιδού τώρα πώς χαρακτηρίζεται ο Ν. Πολίτης από τον Γ. Ψυχάρη ως προς το δημοτικιστικό κίνημα: *Ταιριάζει να σας πω πρώτα πως είστε αληθινή πρόνοια της δημοτικής και πρόνοια μυστική, δίχως να το υποψιάζεται κανένας*. Προσθέτει και για τον Σπυρίδωνα Σακελλαρόπουλο (1848-1919), καθηγητή από το 1890 της Λατινικής Φιλολογίας: *Εγώ θαρρώ να' ναι πιο πολύ μαζί μας*. Εννοεί να συμπαθεί κάπως τους δημοτικιστές, όπως είναι και η περίπτωση του Ν. Πολίτη (γράμμα 4.2.1903).

Γίνεται λόγος σε γράμμα (25 Οκτωβρίου 1902) για γεγονότα που συνέβησαν στη Σάμο (τα φραγκοσοφτάδικα) εις βάρος καθολικών ιερέων. Ο Γ. Ψυχάρης ζητά πληροφορίες από τον Ν. Πολίτη για να τις μεταδώσει σε φίλο του βουλευτή, που θα ανακινήσει το ζήτημα στη γαλλική Βουλή (βρισκόμαστε πριν από το 1905, οπότε συντελείται ο χωρισμός Εκκλησίας και Κράτους στη Γαλλία).

Είναι ασφαλώς ενδιαφέρουσες οι πληροφορίες που μας δίνει ο Γ. Ψυχάρης για τον Αδαμάντιο Αδαμαντίου, καθηγητή της Ιστορίας της βυζαντινής τέχνης στο αθηναϊκό πανεπιστήμιο από το 1912. Γνωρίστηκε με αυτόν ο Γ. Ψυχάρης, όταν ο Α. Αδαμαντίου σπούδαζε στο Παρίσι (1901). Εκφράζεται γι' αυτόν αρνητικά σε δύο του γράμματα (9.5.1901, 29.5.1901).

Σε άλλο του γράμμα (1.3.1902) τού συνιστά οικογενειακό φίλο και οικείο του, πεθερό του Renan, τον Sir Frederick Pollock, που ενδιαφέρεται για τα δημοτικά τραγούδια και θα επισκεφτεί την Αθήνα. Τον παρακαλεί να του

γνωρίσει τους φίλους του, το νομισματολόγο Ιωάννη Σβορώνο και τον αρχαιολόγο Χρίστο Τσουντα, και να τον φέρει σε επαφή με τον Κωστή Παλαμά.

Σχετικά με τη γλώσσα και το ύφος των επιστολών του Γ. Ψυχάρη θα έλεγα τούτο: στα γράμματά του διαπιστώνονται ορθογραφικά λάθη από παραδρομή, αλλά και συνηθισμένα ορθογραφικά λάθη της εποχής. Χαρακτηριστικό της γλώσσας των γραμμάτων είναι ότι ήδη από το πρώτο γράμμα του Γ. Ψυχάρη, το γραμμένο στη δημοτική (1884), η γλώσσα είναι οργανωμένη κατά το σύστημά του, που κατά τη διαδρομή του Γ. Ψυχάρη θα γνωρίσει ελάχιστες τροποποιήσεις. Το ύφος του διακρίνεται για την αυθορμησία του, που είναι εντυπωσιακή: μιαν αυθορμησία που θα την διατηρήσει ο Γ. Ψυχάρης σε όλα τα μελλοντικά γραπτά του. Μόνο στους επαίνους είναι καμιά φορά επιτηδευμένος.

SUMMARY

Emmanuel Kriaras

Published and Unpublished Letters by Psycharis to N. G. Politis. Their Contents, Character and Importance.

Emmanuel Kriaras has recently published 43 letters by Psycharis to Politis, while another 40 are still to be published. This article gives an overview of the topics of the letters and is of particular interest with regard to the closeness of the relationship between the two men. The letters refer to the provision of books and journals from Athens by Politis. They also refer to matters of general interest and to matters connected with the modern Greek language of the time.

